



# ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

زمان چاپ: ۱۴۰۱/۰۴/۱۰

## نشانه شناسی فرهنگی آشوب در شاهنامه

دکتر حمید ظریفیان صاحبی

دکتری زبان و ادبیات فارسی

### چکیده

دستاورد پژوهش حاکی است که آشوب ازلی و حرکت بال پروانه‌ای باعث شده تا رخدادها در شاهنامه به صورت غیر خطی و پیشامدها مبتنی بر عدم قطعیت باشند؛ در واقع هر پدیده پیچیده مانند ترس و نابه‌سامانی از رخدادهایی دیگر تأثیر می‌پذیرد. این رخدادها مواردی مانند: آشوب ازلی، آشوب پیش از نظم و آشوب پس از نظم است که باعث تغییرات و آشفتگی‌های در دل متن و شخصیت‌های این متن می‌شود. آنچه در شاهنامه برجسته است، آشوب ازلی است که بنیان اصلی آن، ترس و سرگردانی است و حرکت بال پروانه‌ای است. متون فارسی تقابل و تعاملی گسترده در عناصر فرهنگی به دلیل روابط فرهنگی با هم دارند که این پژوهش روند داستانی شاهنامه را که پژوهش فرهنگی جامعه خویش هستند، با غالب بودن و سلب ترکیب تطبیق داده و نیز مفاهیم متقابل آشوب و نظم را که از دوگان‌های فرهنگی است، با رویکردی توصیفی-تحلیلی در این اثر مورد مطالعه بررسی کرده و در پی پاسخی مناسب به پرسشی است که مؤلفه‌های چینش آشوب در نظم در رمان‌های مورد مطالعه و حضور آشوب ازلی و تأثیر آن در روند داستان‌ها چگونه است.

واژگان کلیدی: نشانه شناسی، فرهنگ، آشوب، شاهنامه



# ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

## ۱- مقدمه

نظم، امری ایجابی و سازنده در متون است و همواره در تعامل با آشوب که امری ویرانگر است، قرار می‌گیرد؛ این تعامل می‌تواند، موجب خلق مفاهیمی جدید و بدیع در متون گردد. «نظریه آشوب برای نخستین بار توسط ادوارد لورنز در علم هواشناسی مطرح شد. این نظریه به بررسی پدیده‌های پیچیده و آشفته می‌پردازد و تأثیر متغیرهای مختلف را در آن پدیده‌ها بررسی می‌کند و علوم مختلف برای تحلیل پیچیدگی‌های خود از آن بهره می‌برند (رئسی، ۱۳۹۹: ۶۹)

علوم انسانی و مطالعات ادبی هم از این رهیافت‌ها بی‌بهره نبوده‌اند و در غرب کوشش‌هایی برای کاربرد این نظریه در تحلیل متون ادبی صورت گرفته‌است (رئسی، ۱۳۹۹: ۶۹) اگر آشوب چه پیشینی و چه پسینی به معنای فقدان کامل نظم باشد، معنای آن فقط «نه نظم» است، اما اگر نظمی باشد که در حال صیوروت به وضعیت آشوب است، ارزش روایتی خواهد یافت. این همان مفهومی است که می‌تواند در الگوی مربع معناشناسی، انتقال از وضعیت زندگی به «نه زندگی» تلقی گردد. این وضعیت در الگوی نشانه‌شناسی فرهنگی می‌تواند مرحله‌ای انتقالی و آستانه‌ای از یک فضای نشانه‌ای به فضای بیرون آن شمرده شود؛ در واقع الگویی که وضعیت نظم درون و آشوب بیرون در آن فرض می‌شود. بر اساس الگوی برابری نظم و آشوب با فرهنگ و طبیعت، زمینه اصلی در یک متن نظم است و آشوب شاخص انحراف است (نجومیان، ۱۳۹۶: ۹۶).

بر پایه الگوی فرهنگی، آنچه نظم/ درون و آشوب/ بیرون فرض شده می‌تواند بسته به محوریت فرهنگ دیگر جابه‌جا شود؛ به عبارتی دیگر، بسته به ناظر و بسته به معیارهای آشنا برای ناظر که در یک نگاه کلی از آن به فرهنگ ناظر تعبیر می‌کنیم، دریافت‌ها از نظم‌مند بودن یک ناحیه و آشوبناک بودن ناحیه دیگر می‌تواند متفاوت باشد. داستان‌های شاهنامه، داستان شخصیت‌هایی است که گرفتار آشفتگی شده‌اند و همین آشفتگی باعث شده تا روایت داستان در مسیری پیچیده قرار گیرد؛ این مسیر پیچیده نشان‌دهنده آشنایی‌زدایی داستان و شخصیت‌های آن است. این شخصیت‌ها همانند داستان‌های پسامدرن گرفتار هویت‌پریشی، پارانوایا و تناقض‌های درونی هستند که زندگی اجتماعی و ارتباطات آنان را نیز تحت شعاع قرار داده‌است و باعث ایجاد اختلالاتی در نظام روایت شده‌است. نظمی که در داستان‌های شاهنامه حاکم است، پیرو دو الگوی درونی (فضای متن) و بیرونی (بافت فرهنگی) است. مفهوم تقابلی نظم و آشوب و پیشینه آن به تصور یونانیان باستان بازمی‌گردد که اعتقاد داشتند، آشوب جهان را خدایان باستان نظم



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

داده‌اند (نجومیان، ۱۳۸۹: ۹۰)؛ به باور کلی نظم و آشوب به صورت ازلی وجود داشته و پایه‌های اصلی هر رکنی را بر عهده دارند. «خائوس در لغت به معنی درهم‌ریختگی، آشفتگی و بی‌نظمی است و مترادف آن در مکانیک تلاطم است.

### ۲- سوابق مربوطه

رئیس و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «تأثیر نظریه آشوب در تقویت سویه‌های پسامدرن داستان همنوایی شبانه ارکستر چوب‌ها» به بررسی و معرفی و بیان شاخص‌ترین ویژگی‌های نظریه آشوب، بر مبنای این نظریه به خوانش داستان همنوایی شبانه ارکستر چوب‌ها می‌پردازد و با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی تاثیر نظریه آشوب در تقویت سویه‌های پسامدرن این داستان و زندگی و سرنوشت شخصیت‌ها می‌پردازد و در پی آن است که نشان دهد چگونه تجلی یک نظریه علمی در داستان، به تقویت سویه‌های پسامدرن آن می‌انجام نظریه آشوب در علوم مختلف کاربرد دارد و از رویدادهای غیرخطی و فرآیندهای مبتنی بر عدم قطعیت سخن می‌گوید. تجلی نظریه آشوب در این داستان آن را از سایر داستان‌ها متمایز کرده است. بر اساس این نظریه، پدیده‌ها و رویدادهای پیچیده و آشفته، حاصل عمل متعدد هستند و به طور مداوم بر یکدیگر تاثیر می‌گذارند.

قربانی مادونی (۱۳۹۷) نشانه‌شناسی فرهنگی را در رمان موسم الهجرة الی الشمال بر مبنای الگوی طبیعت و فرهنگ بررسی کرده و فرهنگ را از دیدگاه تقابل سه‌گانه طبیعت و محیط، خودی و غیر خودی و نظم و آشوب کاویده‌است.

لوتمان و دیگران (۱۳۹۶) نشانه‌شناسی فرهنگی را در ابعاد مختلف و علت پیدایش آن را بررسی کرده‌اند و این امر باعث شناخت بهتر این مبحث گردیده‌است.

نجومیان (۱۳۹۶) نشانه‌شناسی فرهنگی را به صورت مقالات به هم مرتبط در کتابی جمع‌آوری کرده‌است. حاجی‌پور (۱۳۹۶) نماد و نشانه‌شناسی فرهنگی را به صورت مجزا توضیح داده و در دل آن به واکاوی نشانه‌ها در آثار زبان فارسی پرداخته‌است.

رجبی (۱۳۹۴) در بیست غزل اقتفایی ابتهاج از حافظ نشانه‌شناسی فرهنگی کرده و این روند باعث شناخت بهتر نشانه‌ها در این اشعار گردیده‌است.



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

امینی و گودرزی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان «دیالکتیک و عناصر بنیادین اندیشه‌های سیاسی فردوسی» به بررسی اندیشه‌های سیاسی و افکار فرهنگی وی پرداخته‌اند.

### ۳- بی‌نظمی یا آشوب چیست؟

در دهه ۱۹۶۰، برخی از هواشناسان، ریاضی دان‌ها، فیزیکدان‌ها و زیست‌شناسان به شواهدی دست پیدا کردند و مباحثاتی میان آنان شروع شد که باعث طیفی از ناراحتی‌ها، علائق، اعجاب‌ها و حتی عصبانیت‌ها شد. آنها نمی‌توانستند باور کنند که طبیعت به گونه‌ای که شواهدش را به تازگی مشاهده می‌کردند، رفتار کند. آزمایش‌ها نشان می‌داد که طبیعت دارای رفتار غیرقابل پیش‌بینی است و الگوها و طرح‌های تصادفی و پیچیده‌ای را ایجاد می‌کند که با محاسبات و فرمول‌های خطی قابل انطباق نیست، بلکه در نقاط و وضعیت‌های مشخصی شاخه‌شاخه می‌شود و راه خود را از نظر گاه‌های از پیش تعیین شده جدا می‌کند. ابر، صاعقه، حباب‌هایی که در پای آبشارها تشکیل می‌شوند از نمونه این نوع از پدیده‌ها هستند. به دنبال این مشاهدات و آزمایش‌ها نظریه جدیدی به نام نظریه آشوب شکل گرفت. chaos در لغت به معنی درهم ریختگی، آشفتگی و بی‌نظمی است و مترادف آن در مکانیک Turbulance یا تلاطم می‌باشد. این واژه به معنی فقدان هرگونه ساختار یا نظم است و معمولاً در محاورات روزمره آشوب و آشفتگی نشانه بی‌نظمی و سازمان نیافتگی به نظر آورده می‌شود و جنبه منفی دربردارد. اما در واقع با پیدایش نگرش جدید و روشن شدن ابعاد علمی و نظری آن امروزه دیگر بی‌نظمی و آشوب به مفهوم سازمان نیافتگی؛ ناکارایی؛ و درهم ریختگی تلقی نمی‌شود بلکه بی‌نظمی وجود جنبه‌های غیرقابل پیش‌بینی و اتفاقی در پدیده‌های پویاست که ویژگی خاص خود را داراست. بی‌نظمی نوعی نظم غائی در بی‌نظمی است. هیلز آشوب یا بی‌نظمی را این گونه تعریف کرده است: بی‌نظمی و آشوب نوعی بی‌نظمی منظم<sup>۱</sup> یا نظم در بی‌نظمی است. بی‌نظمی از آن رو که نتایج آن غیر قابل پیش‌بینی است و منظم بدان جهت که از نوعی قطعیت برخوردار است (کریمی، ۱۳۸۹: ۳۴).

هیلز<sup>۲</sup> ۱۹۹۰ آشوب یا بی‌نظمی را این گونه تعریف می‌کند: «بی‌نظمی و آشوب نوعی بی‌نظمی منظم<sup>۳</sup> یا نظم در بی‌نظمی است. بی‌نظمی از آن رو که نتایج آن غیر قابل پیش‌بینی است و منظم بدان جهت که از نوعی قطعیت برخوردار است». بی‌نظمی در مفهوم علمی یک مفهوم ریاضی محسوب می‌شود که شاید نتوان خیلی دقیق آن را تعریف کرد اما می‌توان آن را نوعی اتفاقی بودن همراه با قطعیت

<sup>1</sup> Orderly disorder

<sup>2</sup> Hills

<sup>3</sup> Orderly disorder



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

دانست. قطعیت آن بخاطر آن است که بی نظمی دلایل درونی دارد و به علت اختلالات خارجی رخ نمی دهد و اتفاقی بودن بدلیل آنکه رفتار بی نظمی؛ بی قاعده و غیر قابل پیش بینی دقیق است. همچنین آدامس<sup>۱</sup> آشفتگی را این گونه تعریف می کند: از آشفتگی زندگی زائیده می شود درحالی که از نظم عادت به وجود می آید (کریمی، ۱۳۸۹: ۳۴).

### ۴- نظریه پیچیدگی

نظریه پیچیدگی که در ابتدا در علوم طبیعی مطرح شد، برای تبیین نحوه سازگاری و انطباق با محیط ارائه گردید، در حالی که امروزه در مطالعات سازماندهی نیز کاربرد دارد و در بحث بررسی نحوه انطباق سازمان با محیط آن مطرح می شود. سیستم های انطباقی پیچیده، واحدهای اصلی تحلیل در علوم پیچیدگی هستند. سیستم های انطباقی پیچیده به شبکه هایی شبه عصبی گفته می شود که از عواملی کنشگر و به هم وابسته تشکیل شده و توسط هدف، نیاز، دیدگاه و یا هر عامل مشترک دیگر به هم متصل شده باشند. این سیستم ها به طور طبیعی در سیستم های اجتماعی ظهور می کنند و قادرند که مشکلات را خلاقانه حل کنند و سازگار شوند. همچنین آن ها را به عنوان سیستم هایی باز و تکاملی نیز تعریف می کنند که اجزای آنها بصورت پویا به هم وابسته و به واسطه هدف یا دیدگاهی مشترک به هم مربوط هستند (بازیار و فشارکی، ۱۳۹۲: ۵۳).

### ۵- تاریخچه نظریه نظم در بی نظمی

این نظریه، گسترش خود را بیشتر مدیون کارهای ادوارد لورنز، هانری پوانکاره<sup>۲</sup>، بنوا مندلیبروت<sup>۳</sup>، مایکل فیگن باوم<sup>۴</sup> می باشد. پوانکاره اولین کسی بود که اثبات کرد، مساله سه جرم (به عنوان مثال خورشید، زمین، ماه) مساله ای آشوبی و غیر قابل حل است. شاخه دیگر از نظریه آشوب که در مکانیک کوانتومی به کار می رود، آشوب کوانتومی<sup>۵</sup> نام دارد. گفته می شود که پیرلاپلاس و عمر خیام قبل از پوانکاره، به این مساله و پدیده پی برده اند. «هدامرد» در سال ۱۸۹۸ هنگامی که مشغول کار روی سیستمی مبتنی بر سر خوردن ذرات روی سطح بدون اصطکاک و با خم ثابت بود، پر برده که این سیستم نسبت به شرط اولیه بسیار حساس است، پس از «هدامرد»، «پوانکاره» در سال ۱۹۰۰ هنگامی که مشغول مطالعه روی مسئله جرم ماه، زمین و خورشید بود پی برد که این قبیل از مسائل توسط

---

<sup>1</sup> H.adams

<sup>2</sup> Henry Poincaré

<sup>3</sup> Benoit Mandelbrot

<sup>4</sup> Michael Figen Baum

<sup>5</sup> Quantum Chaos



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

قوانین نیرو و حرکت نیوتن و قوانین کیپلر قابل حل نیست و نوعی مسئله آشوب به نظر می رسد. این مسئله به بررسی چگونگی رفتار، مسیرهای حرکت و سرعت حرکت اجرا می پردازد که به طر متقابل بر همدیگر اثر می گذارند. پس از سال ۱۹۵۰ نظریه آشوب با سرعت بیشتری به حرکت خود ادامه داد. اولین آزمایش واقعی در زمینه آشوب توسط یک هواشناسی به نام ادوارد لورنز انجام شد. در سال ۱۹۶۰، وی روی یک مسئله پیش بینی وضع هوا کار می کرد. وی بر وی کامپیوترش ۱۲ معادله برای پیش بینی وضع هوا در نظر گرفته بود. این معادلات وضع هوا را پیش بینی نمی کرد. ولی این برنامه کامپیوتری به طور نظری پیش بینی می کرد که هوا چگونه می تواند باشد. در سال ۱۹۷۷ برای نخستین بار یک صد نفر از دانشمندان علوم مختلف در کشور ایتالیا گرد هم آمدند تا اطلاعات خود را در مورد تئوری آشوب با هم مبادله کنند و این نخستین گردهمایی جهانی در مورد تئوری آشوب بود که برگزار می شد. در نهایت این تئوری به قدری پیشرفت کرد که دامنه کاربرد آن از علوم ریاضی و فیزیک فراتر رفت و در واقع چهار وی اصلی این تئوری بود که باعث شده نظریه آشوب، به این شکل، قابلیت جهان شمولی بیابد و تحولی در علوم پر کاربرد بدهد (اسماعیلیان، ۱۳۹۵: ۳).

### ۶- ویژگی های نظریه آشوب

#### اثر پروانه ای<sup>۱</sup>

۶-۱ در سال ۱۹۷۲ لورنز در سخنرانی خود این موضوع را مطرح کرد که آیا حرکت بال های ثروانه ای در برزیل می تواند طوفانی را در تگزاس ایجاد کند این سخن، نقطه آغازی برای شهرت اثر ثروانه ای شد اثر پروانه ای مبین وجود نقاط اهرمی در یک سازمان است. بر این اساس، هر نارسایی کوچک و کم اهمیت در سازمان می تواند طی گردش کار به معضلی کلات تبدیل شود (بیگر بیگی، ۱۳۹۱). می توان اثر ثروانه ای را سنگ بنای نظریه آشوب دانست. بر اساس اصل اثر پروانه ای یک تغییر کوچک هر چند بی اهمیت مانند پرزدن یک پروانه می تواند منجر به تغییرات شگرف در یک سیستم شود. هر تغییر کوچک در سیستم می تواند تغییر کوچک دیگری را ایجاد کند و تغییر بعدی، تغییر دیگری را تا این که در نهایت یک تغییر کیفی رخ می دهد (خسروی پور و سواری ممینی، ۱۳۹۸: ۱۱۷).

#### ۶-۲ سازگاری پویا<sup>۲</sup>

---

<sup>۱</sup> Butterfly effect

<sup>۲</sup> Dynamic Adaptation



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

سیستم های بی نظم در ارتباط با محیطشان همچون موجودات زنده عمل می کنند و نوعی تطابق و سازگاری پویا بین آن ها و پیرامونشان برقرار است. این سیستم را وادراپ سیستم های پیچیده سازار شونده نام نهاده اند. این سیستم ها در طبیعت بسیار موفق بوده اند و از طریق سازگاری پویا، بقای خود را در طول زمان حفظ می کنند.

### ۳-۶ خود مانایی<sup>۱</sup>

در نظریه آشوب نوعی شباهت بین اجزاء و کل قابل تشخیص است. بدین ترتیب که هر جزئی از الگو همانند و مشابه کل می باشد. خاصیت خودمانائی در رفتار اعضای سازمان نیز می تواند نوی وحدت ایجاد کند. به عبارتی؛ در این خاصیت همه افراد به یک سو و یک جهت در حال حرکت بوده و هدف واحدی را در نظر دارند. به این خاصیت هولوگرافی گفته می شود. برای اولین بار هولوگرافی در سال ۱۹۴۸ توسط دنیس گابور مطرح شد. از خاصیت خودمانایی یا هولوگرافیک می توان در سازمان دهی سازمان ها بهره بسیار برد و سازمان هایی طراحی نمود که هر واحد آن به طور خودکفا قادر به انجام وظایف قادر به انجام وظایف سازمانی خود باشد. این خاصیت می تواند در رفتارهای اعضای سازمان نیز نوعی وحدت ایجاد کند به گونه ای که همه اعضا به یک سو و یک جهت و هدف واحد نظر دارند (خسروی پور و سواری ممینی، ۱۳۹۸: ۱۱۷).

### ۴-۶ جاذبه های غریب<sup>۲</sup>

جاذبه های غریب به رهبران امکان می دهد تا به الگوهایی دست یابند که بی نظمی ها را نظم بخشد و آشوب ها در قالبی منظم تبیین می کند. غیرقابل پیش بینی بودن رفتار در جاذبه های عجیب تارخ دو پدیده است اولی مربوط به حساسیت نسبت به شرایط اوبیه است ک لورنز آن را اثر پروانه ای نامید، دوم اینکه تغییرات شدید رفتارهای نامنظم و دگرگونی های غیرقابل پیش بینی حرکات، همه در دوران خود نظمی نهفته دارند (جهانیان و زارع، ۱۳۹۶). در واقع تغییرات شدید، رفتارهای نامنظم، دگرگونی های غیر قابل پیش بینی، حرکت های بحرانی، همه و همه سرانجام به الگویی ختم می شوند که یافتن آن هنر مدیریت است، تا بدان وسیله نوعی پیش بینی پذیری میسر گردد. مدیریت آینده نیازمند یافتن جاذبه های عجیبی است که این نظم غایی را آشکار سازد. بدون آگاهی از این نظم به هیچگونه تبیین و پیش بینی درستی از وقایع پیچیده ی امروز نمی توان دست یافت. خلاصه آن که آشوبناک بودن رفتارها و حرکات پدیده های مختلف اعم از فیزیکی درانسان یا سازمان،

<sup>1</sup> self –similarity

<sup>2</sup> Strange attractions



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

همه خبر از نظمی غابی می دهند. آشوبناک بودن، تصادفی بودن نیست بلکه نظمی در درون بی نظمی ها است. هنر مدیر یافتن این نظم از درون بی نظمی ها به منظور تحقق اهداف است (الوانی، ۱۳۸۴: ۳۷). مطالعات نیم قرن اخیر درباره نظریه آشوب سبب شناسایی ویژگی های مختلف آن به شرح جدول زیر شده است:

جدول شماره (۱) ویژگی های نظریه آشوب

ویژگی	اندیشمند
اثر پروانه ای و مجذوب کننده ناشناس	لورنز
وابستگی حساس یا اثر پروانه ایف قطعیت گرایی و غیرخطی بودن	اسمیت
غیرخطی بودن، غیرقابل پیش بینی بودن، وابستگی دورنی، تولیدات، هم افزایانه (سینرژتیک)، خودزاینده، محدودیت ها، ارتباطات معکوس، خودسازماندهی	نادرلیانکسی و دیگران
آگاهی، عدم قطعیت، ظهوریابندگی، و اتلاف	فیتزجرالد و اینتن
خودشابهتی یا الگوهای فرکتالی، بی نهایت محدود شده و غیرقابل پیش بینی	اسمیترمن
اثر پروانه ای، سازگار سازی پویا، مجذوب کننده های ناشناس و خودشابهتی	ستگاری و ثقفی

منبع: حسینی، ۱۳۹۶: ۱۸۱).

### ۷- نظریه آشوب در شاهنامه

#### دوره هوشنگ

۷-۱ هوشنگ نوه گیومرت در پیشاپیش سپاهی انبوه به جنگ دیو سیاه می رود و کین پدر را می ستاند. پس از کین ستانی و جنگ و شکست دادن «دیگری» آرامش جای آشوب را می گیرد، گیومرت از دنیا می رود و هوشنگ به جای او بر تخت پادشاهی می نشیند. دوره هوشنگ دوره آرامش و تکامل تمدن است. او آهن را کشف می کند و پیشه آهن گری و ابزارسازی را پدید می آورد، مدیریت و هدایت آبها، سامان دهی به کشت و ورز، تهیه پوشاک از مو و پوست حیوانات از دیگر کارکردهای پادشاهی دوران هوشنگ است. یکی از الگوهای ساختاری تکرارشونده در متن شاهنامه





## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

فردوسی خویش‌کاری‌های ویژه پادشاهانی است که پس از یک دوره آشوب به قدرت می‌رسند، بر تخت نشستند و ادعای پادشاهی بر هفت کشور، کمر بستن به داد و دهش و آباد کردن جهان و دادگستری و پدیدار ساختن نوآوری‌های ویژه در زمان زمام‌داری، از خویش‌کاری‌های آنان محسوب می‌شود. این الگو تقریباً در تمامیت ساختاری داستان‌های در موقعیت‌های مشابه مدام تکرار می‌شود. شیوه تولید بنیان نهاده‌ای که در این دوره بر آن تأکید شده است کشاورزی و پرورش دام است (طهماسبی، ۱۳۹۸: ۲۶۰).

### ۲-۷ دوره طهمورث

پس از مرگ هوشنگ، پسرش طهمورث دیوبند به پادشاهی می‌رسد. در دوره طهمورث حیوانات گوناگون رام و طبقه بندی می‌شوند، خویش‌کاری موبدان از نظر منزلت و پایگاه اجتماعی آشکارتر می‌شود و در مسیر تکامل فرهنگی گام‌هایی برداشته می‌شود. در این دوره علاوه بر تهیه پوشاک از پشم و مو، جامه گسترده‌تری (فرش) هم ساخته و از میان حیوانات اسب به جای مرکب برگزیده می‌شود (همان: ۱/ ۳۶ - ۳۵). طهمورث هم‌چون پدر ادعای پادشاهی بر هفت کشور می‌کند و شعار مبارزه با دیوان را تکرار می‌کند:

ز هر جای کوته کنم دست دیو      که من بود خواهم جهان را خدیو (همان: ۱/ ۳۵)

به راه-نمایی شهرسب، از بدی پالوده می‌شود و فره‌مند می‌گردد و اهریمن را به بند می‌کشد:

برفت اهرمن را به افسون ببست      چو بر تیزرو بارگی برنشست (همان: ۱/ ۳۶)

دیوان / فرزندان اهریمن (دیگری) انجمن می‌کنند و قصد برهم زدن آرامش و ایجاد آشوب دارند، طهمورث با فرّه ایزدی در زمانی کوتاه سپاه دیوان را شکست می‌دهد. دو بهره از آنان را به بند می‌کشد و دیگران را می‌کشد. دیوان شکست خورده «دیگری‌ها/ ساکنان بومی» از او زنهار و امان می‌خواهند و در قبال آن به او وعده آموزش هنری نوین می‌دهند، (تعامل خود با دیگری) این هنر نوین آموزش نوشتن سی گونه خط به خسرو/ تمدن اوست. طهمورث لقب «دیوبند» می‌گیرد و پس از مدتی از جهان می‌رود و فرزندش جمشید به جای او به پادشاهی می‌رسد. عصر طهمورث، عصر چیرگی و اقتدار و آرامش است. گویی «دیگری مغلوب» تدریجاً از جهت تعداد و امکانات، قدرت مقابله را از دست داده و ضعیف شده است. از طرفی طهمورث (تمدن نوپای خودی) پس از غلبه می‌خواهد نموده‌های فرهنگی و ارزش‌های مطلوب فرهنگ دیگری/ مغلوب را جذب و از آن خود کند و از طرف دیگر، دیگری مغلوب/ دیوان، از سر ناچاری



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

می‌خواهند با به نمایش گذاشتن توان‌های فرهنگی خود به دیگری غالب که «مرکز» را در اختیار گرفته است، نزدیک شوند.

### ۳-۷ دوره جمشید

پس از طهمورث پسرش جمشید به پادشاهی می‌رسد. دوران جمشیدی را که طولانی‌تر از پادشاهان پیش از اوست، می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: بخش نخست دوره آرامش و آسایش و رفاه و تکامل فرهنگی است. در این دوره، زمانه از داوری (جنگ/ستیز) برآسوده است و دیگری مغلوب/دیوها تا حدودی در فرهنگ خودی حل و هضم شده‌اند و به ناچار مطیع و فرمانبردارند و مجال آشوب نمی‌یابند؛ آلات جنگ و پوشش‌های رزمی جنگ‌آوران ساخته می‌شود؛ در تهیه پوشاک از امکانات نوینی هم‌چون کتان و ابریشم و خز استفاده می‌شود، طبقات اجتماعی از هم تفکیک و خویش‌کاری هرکدام معین می‌گردد:

ببینند و دانند کم بیش را (همان: ۴۳/۱)

که تا هرکس اندازه خویش را

پس از آن، معماری و ساختن بناهای گوناگون و شهرسازی با طراحی و مهندسی دیوناپاک! / دیگری مغلوب که متن می‌کوشد او را به حاشیه براند، اما هم‌چنان در مرکز کارکردهای تمدنی خودی غالب قرار دارد، انجام می‌گیرد:

هرآنچه از گل آمد چو بشناختند

بفرمود پس دیو ناپاک را

به آب اندر آمیختن خاک را

به سنگ و به گچ دیو دیوار کرد

به خشت از برش هندسی کارکرد

سبک خشت را کالبد ساختند

کشف و بهره‌مندی از کانی‌ها و جواهر قیمتی و گیاهان خوش‌بو و عطریات نیز در این دوره صورت می‌گیرد. دانش پزشکی پیشرفت می‌کند و مرگ و بیماری از میان می‌رود. صنعت کشتی‌سازی شکل می‌گیرد و بدین‌سان جمشید مرزها را در می‌نوردد. جمشید به فرّ کیانی تختی می‌سازد و هرگاه که می‌خواهد به کمک دیوان از هامون به گردون برمی‌رود:

به فرّ کیانی یکی تخت ساخت



# ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر



که چون خواستی دیو برداشتی

چو خورشید تابان میان هوا

چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت

ز هامون به گردون برافراشتی

نشسته برو شاه فرمانروا(همان: ۴۴/۱)

روزی که جمشید بر این تخت شگرف می‌نشیند، جشن گرفته و نوروز نامیده می‌شود. سی صد سال مردم روی مرگ را نمی‌بینند و از رنج و بدی خبری نیست و دیوان/ دیگری مغلوب کمر بسته و خدمت-گزارند و از آشوب خبری نیست:

ز رنج و ز بدشان نبود آگهی  
میان بسته دیوان بسان رهی (همان: ۴۴/۱)

جمشید تاحدودی زمین و دریا و آسمان را به تسخیر خود درآورده است.

این آسایش و آرامش درازمدت، این بار نه از بیرون و از جانب دیگری، بل-که از درون و به علت خودبینی و استبداد رأی و ادعای خدایی کردن، منجر به گسستن فرّه ایزدی از جمشید و پدیدار شدن نشانه‌های آشوب و زوال از درون جامعه و فرهنگ خودی می‌گردد و بدین سان دومین دوره حکومت طولانی جمشید همراه با آشوب و آشفتگی است. وی سرانجام پس از صدسال آوارگی گرفتار می‌شود و به فرمان ضحاک تازی که ایرانیان پس از جمشید او را از دشت سواران نیزه‌گزار به پادشاهی ایران فراخوانده و بر تخت نشانده‌اند، با ارّه به دو نیم کرده و می‌کشند:

از آن پس برآمد ز ایران خروش

پدید آمد از هر سویی خسروی

سواران ایران همه شاه جوی

به شاهی برو آفرین خواندند

چو جمشید را بخت شد کندرو



# ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر



برفت و بدو داد تخت و کلاه

نهان گشت و گیتی بر او شد سیاه

چو صدسالش اندر جهان کس ندید

صدم سال روزی به دریای چین

نهان بود چند از بد اژدها [ضحاک]

چو ضحاکش آورد ناگه به چنگ

به اژدهش سراسر به دو نیم کرد

در این داستان جمشید که خودی و مطلوب است پس از عدول از ساختار فرهنگی پذیرفته شده، از طریق «غیریت‌سازی» به بیگانه و دیگری تبدیل و تدریجاً به حاشیه رانده می‌شود و نفی و حذف می‌گردد؛ ضحاک بیگانه و دیگری گونه از حاشیه به مرکز فراخوانده می‌شود، جذب می‌گردد و خودی قلمداد می‌شود تا به کمک او جمشید «دیگری شده» و شاه ناپاک دین از میان برداشته شود.

هم‌زمان با آغاز آشوب در دوره دوم حکومت جمشید، مردی دین‌دار و دارنده رمه‌های بسیار در دشت سواران نیزه‌گزار حکومت می‌کند، پسری بی‌مهر، دلیر، سبک‌سار و ناپاک به نام ضحاک بیوراسب دارد که با فریب ابلیس پدر را می‌کشد (دیگرآیین) و به قدرت می‌رسد، ابلیس به پاداش همراهی در به قدرت رسیدن وی به عنوان خوالگیر به دربار راه می‌یابد و به تدریج با تهیه غذاهای متنوع از گوشت حیوانات، پادشاه جوان را به سمت خشونت و خون‌خواری و بی‌رحمی سوق می‌دهد (دیگر فرهنگ/ دیگر خوراک) و به پاداش خدماتش بر شانه‌های ضحاک بوسه می‌زند (دیگر آیین) و از جای بوسه‌ها دو مار سیاه می‌روید و سپس ناپدید می‌شود. مارها ضحاک را بی‌آرام و فرار می‌کنند. از آن پس ابلیس در هیأت پزشکی فرزانه به دربار ضحاک می‌آید و راه و چاره را در آن می‌بیند که هرروز مغز سر دو جوان را به خورد ماران بدهند تا ضحاک را آرام بگذارند.



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

دوران پادشاهی ضحاک به روایت هزار سال است، در آغاز و تا مدتی دراز زمانه آرام و رام و بر وفق مراد است اما به تدریج کردار فرزندان نهمان و کام دیوانگان آشکار و پراکنده می‌شود، هنر خوار و جادویی ارج-مند و راستی نهمان و گزند پدیدار می‌گردد، خواهران جمشید (شهرناز و ارنواز) به ایوان ضحاک برده می‌شوند (دیگر فرهنگ) و هر روز بر تعداد قربانیان مارهای ضحاک افزوده می‌شود. آیین ضحاک وارونه است، مردان جنگی را به کشتی گرفتن با دیوان وامی‌دارد و دختران خوب‌روی را بی‌گفت‌وگو به کنیزی می‌برد:

کجا نامور دختری خوب‌روی

پرستنده کردیش بر پیش خویش

به پرده‌ندرون پاک بی‌گفت و گوی

نه رسم کیی بُد نه آیین کیش (همان: ۵۷/۱)

گویی در دوره ضحاک دیوان/ ساکنان بومی، فرصتی یافته و از حاشیه قدرت به سمت مرکز تحرک یافته و در امور اجرایی جای‌گاهی به دست آورده‌اند:

شده بر بدی دست دیوان دراز  
به نیکی نبودی سخن جز براز (همان: ۵۵/۱)

آیا نمی‌توان تغییرات دوران ضحاک را که از سوی راویان متن، بد و دیگرگونه تلقی می‌شود، از منظر مبحث «خود» و «دیگری» ناشی از تفاوت فرهنگ و آداب که در حرکتی کند و بطئی آشکار شده است به شمار آورد؟

دو نفر از خاندان شاهان گذشته به نام‌های ارمایل و گرمایل با تدبیری هوش‌مندانه به آشپزخانه ضحاک راه می‌یابند تا هر بار به جای یکی از قربانیان مغز سر گوسفندی را به خورد ماران ضحاک بدهند تا از شمار قربانیان خشونت ضحاک کاسته شود.

### ۵-۷ دوره فریدون

بدین‌گونه آشوب دوران ضحاک با پیروزی فریدون به آرامش تبدیل می‌شود. به نظر می‌رسد که شیوه تولید اقتصادی در فرهنگ ضحاک مبتنی بر، داشتن رمه‌های دام بوده است و او با فرهنگ کشاورزی و توجه به طبقه‌بندی اجتماعی در



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

تمدن ایران ناآشنا بوده و از این روی، در ساختار طبقاتی معهود در این دوره تغییراتی پدید آمده که باعث نارضایتی قشرهای اجتماعی در جامعه خودی گردیده است و افزون بر آن تفاوت‌های فرهنگی و تغییراتی که در آداب و رسوم اجتماعی پدید آورده از منظر جامعه ایرانی «دیگر فرهنگ و دیگر آداب» و مطرود و منفی قلمداد شده است.

### ۸- نتیجه گیری

خوانش نشانه‌های فرهنگی (آشوب و نظم) در شاهنامه، شناختی از شاعران، آثارشان و میزان اثرپذیری آنان را از آداب و رسوم دیرینه نشان خواهد داد. بررسی تطبیقی نشانه‌شناسی فرهنگی شاهنامه میزان اثرپذیری فرهنگ ایرانی را از فرهنگ ایران باستان نشانه خواهد داد و وجه افتراق و اشتراک آنان را روشن خواهد کرد. نشانه‌شناسی فرهنگی تبیین تفاوت‌های فرهنگی جوامع مختلف را بر عهده گرفت، در این میان «لوتمان که پایه‌گذار نشانه‌شناسی فرهنگی است، در سال ۱۹۷۳. م در دل مکتب تارتو- مسکو، نشانه‌شناسی فرهنگی را دانش مطالعه رابطه کارکردی بین نظام‌های نشانه‌ای دانست که تنها در ارتباط با یکدیگر و در تأثیر متقابل با یکدیگر عمل می‌کنند» وی به نقش فرهنگ در نشانه‌شناسی توجه داشت. و در آن از الگوهای رایج در ساختارگرایی، چون تقابل‌های دوگانه سخن گفت؛ اما این شیوه هرگز ساختارگرایی مطلق تلقی نشد. مهم‌ترین الگوهای این رویکرد سه مبحث اصلی؛ الگوی طبیعت و فرهنگ، الگوی فرهنگ خودی و فرهنگ دیگری، کاسموس (= نظم) و خائوس (= آشوب) که بیانگر پویایی فرهنگ در متن است. الگوی نظم و آشوب در این پژوهش نظامی غیر خطی و پویاست که از یک خط‌مشی و مسیر مشخص پیروی نمی‌کند، بلکه از الگوی مطلق خویش فاصله گرفته‌است.



# ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر



## فهرست منابع

- ۱- اسماعیلیان، سامان، کاربرد نظریه آشوب در مدیریت، دانشگاه علامه طباطبایی. ۱۳۹۵
- ۲- امینی، علی اکبر، گودرزی، عقیل، دیالکتیک و عناصر بنیادین اندیشه‌های سیاسی فردوسی، فصلنامه علمی مطالعات روابط بین الملل، دوره ۴، ش ۱۴، ۱۳۹۰.
- ۳- بازیار، افشار، فشارکی، مهدی، طراحی الگویی برای ارزیابی رهبری مبتنی بر نظریه پیچیدگی فصلنامه مدیریت نوآوری، دوره ۲، شماره ۱، ۱۳۹۲.
- ۴- بیگلریگی، مجتبی، اثر پروانه ای در مدیریت، دوهفته نامه موفقیت، شماره ۲۴۵. ۱۳۹۱
- ۵- جهانیان، رمضان، زارع، سعیده، نقش تئوری آشوب در مدیریت آموزشی، فصلنامه پژوهش های جدید در مدیریت و حسابداری، دوره جدید، شماره ۴، ۱۳۹۶.
- ۶- حاجی کریمی، بابک، نظریه آشوب و کاربرد آن در تصمیم گیری های سازمان، فصلنامه علوم رفتاری، شماره ۳۳. ۱۳۸۹
- ۷- حسینی، محمدحسین، درامدی انتقادی بر نظریه های آشوب و پیچیدگی، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۱۷، شماره ۶. ۱۳۹۶
- ۸- حیدری، غلامحسین، (۱۳۸۱)، نگرش نوین به نظریات سازمان و مدیریت در جهان امروز، انتشارات فراشناختی اندیشه.
- ۹- خسروی پور، بهمن، سواری، آمنه، کاربرد تئوری پیچیدگی رهبری، نظریه آشوب و خودسازمان دهی در توسعه یافتگی سازمان ها، فصلنامه جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۱، شماره ۴. ۱۳۹۸
- ۱۰- رجبی، مریم، نشانه‌شناسی فرهنگی بیست غزل اقتفای ابتهاج از حافظ، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: سعید زهره‌وند، خرم‌آباد، دانشگاه لرستان. ۱۳۹۴
- ۱۱- رضازاده، حسین، آشوب در سیستم تئوری نظم ناشناخته در سازمان ها، نشریه تامین. ۱۳۹۸
- ۱۲- رئیسی، محمدریاض و همکاران، «تأثیر نظریه آشوب در تقویت سوبه‌های پسامدرن داستان همنوایی شبانه ارکستر چوب‌ها»، پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، سال ۸، ش ۳، ۱۳۹۹



## ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر



۱۳- طعمه‌ماسبی، فرهاد، تقابل و تعامل با دیگری در شاهنامه فردوسی از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی (از گیومرت تا فریدون) نجومیان، امیرعلی، (۱۳۹۶)، نشانه‌شناسی؛ مقالات کلیدی، چ ۱، تهران: مروارید، ادب حماسی، دوره ۱۵، شماره ۲، ۱۳۹۸

۱۴- قربانی مادوانی، زهره و عربی، مینا، «تحلیل نشانه‌شناسی فرهنگی رمان موسم‌الهجره الی الشمال بر مبنای الگوی طبیعت و فرهنگ». فصلنامه لسان مبین، سال نهم، دوره جدید، ش ۳۲، ۱۳۹۷.

۱۵- لوتمان، یوری. نشانه‌شناسی فرهنگی. ترجمه فرزان سجودی و دیگران، تهران: علم، ۱۳۹۶.

۱۶- لوتمان، یوری. اسپینسکی، بی. ای. «در باب سازوکار نشانه‌شناختی فرهنگ»، ترجمه فرزان سجودی. مجموعه مقالات نشانه‌شناسی فرهنگی. گروه مترجمان به کوشش فرزان سجودی. تهران: علم، ۱۳۹۰.

۱۷- مهدی الوانی، حسن دانایی فرد، تئوری نظم در بی‌نظمی و مدیریت. تهران: انتشارات صفار، ۱۳۸۴.

۱۸- نجومیان، امیرعلی، نشانه‌شناسی فرهنگی (مجموعه مقالات نقدهای ادبی - هنری)، چاپ اول، تهران: سخن، ۱۳۸۹.